

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 20 (2025)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Book Review: Andrew Feenberg, *Between Reason and Experience*, Ropi Publications, 2020

Eirini P. Perperidou

doi: [10.12681/ethiki.44129](https://doi.org/10.12681/ethiki.44129)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Perperidou, E. P. (2026). Book Review: Andrew Feenberg, *Between Reason and Experience*, Ropi Publications, 2020 . *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (20), 50–55. <https://doi.org/10.12681/ethiki.44129>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Andrew Feenberg, *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας*, εκδόσεις Ροπή, 2020.

ΕΙΡΗΝΗ Π. ΠΕΡΠΕΡΙΔΟΥ

Περίληψη: Το βιβλίο του Αμερικανού φιλοσόφου Andrew Feenberg, *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας* (2020), φωτίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρώπου–τεχνολογίας. Τα επιγε-νόμμενα ζητήματα της τεχνολογικής εξέλιξης, ειδικά στον εργασιακό τομέα, θέτουν νέα δεδομένα για τις συνθήκες εργασίας και το νομοθετικό πλαίσιο. Η προσαρμογή του θε-σμικού πλαισίου στις τρέχουσες εξελίξεις αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ακώ-λυτη εφαρμογή του δικαιώματος στην αξιοπρεπή εργασία.

Ο αμερικανός φιλόσοφος Andrew Feenberg, στο βιβλίο του *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας* (2020), από τις εκδόσεις Ροπή, χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό και την αντίστοιχη υπο-κειμενικότητα ως την κατεξοχήν συνθήκη όπου τα πάντα διέπονται από τους καπιταλιστι-κούς κανόνες και όχι από ανθρωπιστικές αξίες. Ο Feenberg, στο όγδοο κεφάλαιο του βι-βλίου —αφού έχει πρωτύτερα μελετήσει και αναλύσει με κριτικό τρόπο τη δυναμικότητα των τεχνουργημάτων και την επίδραση της τεχνολογίας στον σύγχρονο κόσμο, τόσο στο παρόν βιβλίο, όσο και σε προηγούμενα βιβλία του: *Κριτική Θεωρία της Τεχνολογίας* (1991), *Εναλλακτική Νεωτερικότητα* (1995), *Διερωτώμενοι για την Τεχνολογία* (1999) και *Μετασχη-ματίζοντας την Τεχνολογία* (2002)—, διατυπώνει με σαφήνεια το δικό του θεωρητικό σχή-μα. Η θεωρία της εργαλειοποίησης, που ο ίδιος εισάγει, εναντιώνεται στη δυστοπική επικρά-τηση των αχαλίνωτα αναπτυσσόμενων τεχνολογικών όρων σε ένα αυτοματοποιημένο σύ-στημα, το οποίο χρήζει επιτακτικού ορθολογικού εκδημοκρατισμού.

Ο καθηγητής του τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Επιστήμης Υπολογιστών του MIT, Κωνσταντίνος Δασκαλάκης, σε μία πρόσφατη συνέντευξή του, επισήμανε, με-ταξύ άλλων, πως η τεχνητή νοημοσύνη αποτελεί ένα στοιχείο που έβαλε ο άνθρωπος με τη δαρβινική θεωρία. Σίγουρα, ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες, η τεχνολογική ανάπτυξη θεωρείται η κύρια πρωταγωνίστρια των ζώων μας: η ενασχόληση με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και η αυτοματοποίηση των εργασιών μας αποτελούν πια διαδικασίες που συ-ντελούνται καθημερινά και αδιάλειπτα. Η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση ήρθε να επι-ταχύνει την εξάπλωση της τεχνητής νοημοσύνης και των ρομποτικών μηχανών στην αν-θρώπινη ζωή και στην παγκόσμια αγορά, αλλάζοντας άρδην τους, μέχρι τώρα, καλά ε-δραιωμένους κανόνες του παιχνιδιού. Η αλλαγή που πραγματοποιείται είναι πολυεπίπεδη και οι συνέπειες αυτής πολυσήμαντες, πολλές εκ των οποίων παραμένουν ακόμη αδιευ-κρίνιστες, καθώς το κεντρικό ερώτημα *εάν οι μηχανές έχουν ξεπεράσει τον άνθρωπο* απασχο-λεί εντόνως —και δικαίως— φιλοσοφικές και μη συζητήσεις. Το debate *άνθρωπος vs. μη-χανές* μαινεται, χωρίς να χάνει λεπτό το ενδιαφέρον του. Η πρόκληση είναι μπροστά μας!

Η σχέση ανθρώπου–τεχνικής νοημοσύνης συνιστά την ύψιστη απόδειξη της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, κατά την πάροδο των χιλιετηρίδων. Από την Εποχή του Λί-θου, όπου οι άνθρωποι εφήυραν λίθινα τεχνουργήματα και κατασκεύασαν το πρώτο μα-χαίρι ή δόρυ, ώστε να πιάνουν με μεγαλύτερη ευκολία τα θηράματά τους, έως και τα μίνι robots ή τα έξυπνα σπίτια (smart houses), η μακρόχρονη πολιτισμική πρόοδος μαρτυρά την κοπιώδη προσπάθεια του ανθρώπινου είδους για εξέλιξη. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι η ανάπτυξη του εγκεφάλου έπεται της κατασκευής εργαλείων, σύμφωνα με τις μελέτες της ανθρωπολογίας του 20^{ου} αιώνα.

Ο Dusek υποστήριξε χαρακτηριστικά πως ο Homo Habits προηγήθηκε του Homo Sapiens Sapiens —πιο απλά ότι η τεχνολογία προήγαγε τη λειτουργικότητα του εγκεφα-

λου. Όμως, παρά την πρόοδο που έχει συντελεστεί, η αυτοματοποίηση των εργασιών δημιούργησε ένα νέο κοινωνικό —και δη εργασιακό— τοπίο, με άγνωστες μέχρι πρότινος συνέπειες, ειδικά για το μέλλον της χειρωνακτικής εργασίας και των παραδοσιακών μορφών απασχόλησης. Η τεχνολογική πρόοδος είναι αναμφισβήτητα ένα ανθρώπινο προχώρημα, εντούτοις, ταυτόχρονα, αποτελεί και την *αχίλλειο πτέρνα* μας, καθότι σήμερα η τεχνητή νοημοσύνη έχει την ικανότητα να μαθαίνει και να παίρνει αποφάσεις, επί τη βάση των εισαγόμενων πληροφοριών. Αν και ο ανθρώπινος τύπος νοημοσύνης διαφέρει αισθητά, παρά την εξέλιξη των τεχνολογικών συστημάτων, ο ρυθμός ανάπτυξης της τεχνητής νοημοσύνης στο άμεσο μέλλον θέτει εκποδών τα μέχρι τώρα εργασιακά δεδομένα, καθώς φέρνει νέες μορφές εργασίας.

Εάν παρομοιάσουμε την καπιταλιστική μηχανή με ένα εργοστάσιο παραγωγής βαμβακιού του 19^{ου} αιώνα, θα παρατηρήσουμε πως η αυτοματοποιημένη λειτουργία των μηχανών δρα ανασταλτικά στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας των εργαζομένων, οι οποίοι κυριαρχούνται από ανισοτικούς όρους εργασίας. Οι όροι εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού, εντασσόμενων και των παιδιών των προλεταριακών οικογενειών, αποτελούν τις ορατές ή και άορατες αλυσίδες κυριαρχίας ενός αδηφάγου και αδυσώπητου παιχιδιού, όπως αυτές έχουν ενσωματωθεί στους ίδιους τους τεχνολογικούς σχεδιασμούς και διαιωνίζουν υπόρρητα τις κοινωνικές συνθήκες που τις γέννησαν. Δυστυχώς, αν και το φαινόμενο της παιδικής εργασίας έχει καταργηθεί θεσμικά, καθόσον το άρθρο 32 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης απαγορεύει ρητά την εργασία παιδιών και προστατεύει την εργασία νέων. Η απόρριψη των διαφορετικών —από τις καπιταλιστικές— διαστάσεων διατηρεί τη δομή του κλειστού *κυκλώματος* και, άρα, ελέγχου ενός περιορισμένου συστήματος τεχνικής δράσης, το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα φιλικό σε μεταβολές εκ των έσω και όχι μόνον!

Άλλωστε, σε μία εποχή λύκαινων και λύκων, επιβιώνει ο πιο ευπροσάρμοστος άνθρωπος, ασχέτως του βαθμού σκληρότητας και κακομεταχείρισης που δύναται να λάβουν οι επικρατούσες συνθήκες! Βάσει του αξιώματος της *φυσικής επιλογής*, όπου κανονικοποιούνται οι όροι ζούγκλας και ταξικών προνομίων, η επιβίωση, σύμφωνα με τον Herbert Spencer, αποτελεί μία ικανότητα, η οποία είναι απότοκη του αξιώματος περί *φυσικής επιλογής*. Ο Spencer, με τη θεωρία του κοινωνικού Δαρβινισμού, νομιμοποιεί ότι οι πλούσιοι είναι ανώτεροι από τους φτωχούς, σε μία ιστορική εποχή (δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα), όπου συντελείται έντονη καπιταλιστική άνθηση των κοινωνιών, περιγράφοντας μία νεωτερική δυστοπία. Εάν και η θεωρία του κοινωνικού Δαρβινισμού (social Darwinism) του Spencer δεν φέρει επιστημονικό έρεισμα, ωστόσο αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της ακμής του καπιταλισμού του *laissez-faire*, με σκοπό την προώθηση των ιδεών του ατομικισμού και του περιορισμού της κρατικής παρέμβασης. Δυστυχώς, παρά την τεχνολογική εξέλιξη, ο συγκεκριμένος τρόπος σύλληψης του κόσμου έχει μεταπηδήσει και στον χώρο της τεχνολογικής παραγωγής, όπου το μοντέλο της επικράτησης της ισχυρότερης/του ισχυρότερου εφαρμόζεται απροκάλυπτα. Τα σύγχρονα διαδικτυακά μέσα κοινωνίας αποτελούν συστήματα, τα οποία διαχειρίζονται ανέλεγκτα από εξειδικευμένους υπαλλήλους των *τεχνολογικών κολοσσών*. Η έλλειψη συντονισμένης θεσμικής παρέμβασης και ελέγχου των τεχνολογικών αυτών συστημάτων, διαμορφώνει μία *de facto* —συχνά αντιδημοκρατική— κατάσταση, καθώς οι όροι χρήσης και τα επιτρεπόμενα τα όρια χαράσσονται αποκλειστικά από την πολιτική στρατηγική της εκάστοτε εταιρίας, δημιουργώντας τελικά μία ανισοτική συνθήκη για τις χρήστριες και τους χρήστες του διαδικτύου.

Το βιβλίο του Αμερικανού φιλοσόφου Andrew Feenberg διαγράφει μία κριτική πορεία σκέψης, διασχίζοντας κορυφαίους σταθμούς στη φιλοσοφία της τεχνολογίας, όπως η θεωρία του τεχνολογικού ορθολογισμού (technological rationality), ως μία μορφή ελέγχου της πολιτικής κυριαρχίας σε μία μηχανοποιημένη κοινωνία. Ο κεντρικός άξονας του

βιβλίου αφορά τη διαλεκτική σχέση λόγου και τεχνολογίας. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται στο όγδοο κεφάλαιο, *οι νεωτερικές κοινωνίες λέγεται πως είναι ορθολογικές με έναν ιδιαίτερο τρόπο που τις διακρίνει από τις προνεωτερικές. Οι θεωρίες του εξορθολογισμού και του εκμοντερνισμού τοποθέτησαν αυτήν τη διάκριση στην καρδιά της κοινωνικής σκέψης του 20^{ου} αιώνα*. Σε καθένα από τα εννιά συνολικά κεφάλαια προσεγγίζονται και αναλύονται κάποιες από τις επιμέρους ενότητες. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία, ο σκοπός είναι διττός: η ανάδειξη των επιμέρους ζητημάτων, τα οποία ανάγονται στο αρχικό δίπολο, και, ταυτόχρονα, η υπενθύμιση του τελικού σκοπού του παρόντος βιβλίου, ο οποίος δεν είναι άλλος από την ανάληψη της ευθύνης των πολιτών, ως ενεργητικών υποκειμένων στην ψηφιακή εποχή.

Ο Feenberg, διατυπώνοντας τη δική του θέση, δίνει το στίγμα των διλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει ένα σύγχρονο υποκείμενο στα εν πολλοίς αυτοματοποιημένα τεχνολογικά συστήματα. Η δρούσα/ο δρων καταλήγει να είναι ένα αποκομμένο ον από το κοινωνικό ή και φυσικό περιβάλλον, εφόσον η νεωτερική τεχνολογία το καθιστά ενάντιο στο περιβάλλον και κυρίαρχο σε σχέση με αυτό, βάσει μίας φαινομενικά αιτιακής (ντετερμινιστικής) σχέσης. Η απόδοση τέτοιου είδους μηχανικών στοιχείων στην ανθρωπινή συμπεριφορά, εντός των καπιταλιστικών ορίων, χρήζει διερεύνησης: κατά πόσο αυτή η αυτοματοποίηση είναι ποιόν συνειδητών επιλογών του υποκειμένου; Η αλήθεια είναι πως ασχέτως της απάντησης και του βουλευτικού, δηλαδή της εσωτερικής ανθρωπίνης διεργασίας, η εξωτερίκευση της πράξης ή μίας σειράς πράξεων στο κοινωνικό σύνολο δεν παύει να είναι μία επιλογή. Ειδικά τα ύστερα χρόνια της ραγδαίας τεχνολογικής ανάπτυξης, το *μοντέλο* αυτό της αυτοματοποίησης εξαπλώνεται με αλματώδη ρυθμό, μέσω των καπιταλιστικών δομών και όρων, με αποτέλεσμα την περαιτέρω αλλοτρίωση και αποξένωση των ανθρώπων, κάτι που ο Feenberg αναφέρει ως τη *λειτουργική αυτονομία* των εταιριών σε σχέση με την παραγωγή των τεχνολογιών σήμερα.

Η μονοδιάστατη θέσμιση της κοινωνίας, όπως την περιγράφει ο καθηγητής του Feenberg, Herbert Marcuse, στο πασίγνωστο βιβλίο του *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* (1965), προκύπτει ευθέως από τον μονομερή τρόπο πρόσληψης της τεχνολογικής προόδου, η οποία, στον βωμό της αυτόνομης εξέλιξης, απορρίπτει —ή καλύτερα θυσιάζει— τη φανταστική, υπερβατική διάσταση της κοινωνίας. Συγκεκριμένα, η έλλειψη υπερβατικής αναφοράς στις σύγχρονες κοινωνίες ανοίγει τον δρόμο της μονομερούς καπιταλιστικής προόδου, διότι οι ενστάσεις μεταξύ των δυο διαφορετικών διαστάσεων παύουν να υφίστανται. Η μεταγραφή των ενστάσεων ως ενός τεχνικού προβληματισμού, ο οποίος είναι δυνατόν να επιλυθεί από υπαρκτά μέσα, εξουδετερώνει την όποια διαφορετική θεώρηση, η οποία στρέφει το βλέμμα έξω και πάνω από τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες.

Συγκεκριμένα, ο Feenberg, στο έργο του *Θεωρία της Τεχνολογίας*, χαράσσει το θεωρητικό υπόβαθρο της Κριτικής Θεωρίας της Τεχνολογίας, η οποία αποτελεί μία διαλεκτική σχέση της κριτικής τεχνολογικής ορθολογικότητας (critical theory of technology) με τους όρους της θεωρίας της εργαλειοκότητας (theory instrumentalization), χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρωπιστικής όψης της τεχνολογίας, σε αντιδιαστολή με τη θεωρία της παραγωγικότητας, η οποία ανήκει συγκεκριμένα στον τομέα της αναλυτικής κριτικής προσέγγισης της τεχνολογίας. Η θεωρία της εργαλειοκότητας αποτυπώνει την κοινωνική διάσταση των κριτικών προσέγγισης της φιλοσοφίας της τεχνολογίας (philosophy of technology) από τον Carl Marx, τον Herbert Marcuse και τον Martin Heidegger, έως και τον Jacques Ellul, με έμφαση στην εμπειρική διάσταση των επιπτώσεων της τεχνολογίας.

Η τεχνολογική ανάπτυξη δεν συνίσταται σε μία ουδέτερη και γραμμική πορεία, η οποία προσμετράται λαμβάνοντας υπόψιν την απόδοση του εκάστοτε μέσου της. Η θέση του αυτή δηλώνει μία διαφορετική προσέγγιση της τεχνολογικής νεωτερικότητας από την

αξιακή ουδετερότητα του Marx Weber. Η παραδοχή αυτή δίνει τη δυνατότητα, το άνοιγμα, για διαφορετικές και σύνθετες αναγνώσεις. Όταν ο τεχνολογικός ντετερμινισμός θα αποτελέσει μονάχα μία θεωρητική προσέγγιση οντολογίας της τεχνολογίας, τότε η δυνατότητα ανάδυσης νέων προσλήψεων σχετικά με την τεχνολογική ανάπτυξη, οι οποίες θα άρουν τους μέχρι τώρα θεωρητικούς και πρακτικούς περιορισμούς, θα ανοίξουν τον δρόμο για σύγχρονες οντολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες δύναται να συμβάλλουν ουσιαστικά στον δημοκρατικό εξορθολογισμό των τεχνολογικών μέσων.

Ο Marcuse στο άρθρο του *Μερικές Κοινωνικές Επιπτώσεις της Σύγχρονης Τεχνολογίας*, διατυπώνει την αρχή ότι ο τρόπος λήψης των ορθολογικών αποφάσεων σε μία κοινωνία δύναται να αλλάξει λόγω της τεχνολογικής επίδρασης, η φύση της οποίας τυγχάνει να διέπεται από απολυταρχικούς —πρωτίστως— κανόνες, οι οποίοι αναδιαμορφώνουν το τι συνιστά ορθολογιστική πορεία σκέψης και άρα λήψης έλλογων αποφάσεων, επηρεάζοντας άμεσα τις ανθρώπινες ζωές. Η επίδραση της τεχνολογίας, βάσει των απολυταρχικών κανόνων θέσμισής της, φέρει τα αντίθετα αποτελέσματα, επειδή, τελικά, υπό τον τεχνολογικό μανδύα το κράτος αυξάνει την παραγωγική, επιβάλλοντας ανελαστικούς εργασιακούς όρους. Η τεχνολογία, γράφει στο γνωστό του έργο *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, αντί να απελευθερώνει το προλεταριάτο, συμβάλλει στην επέκταση του καθεστώτος της σκλαβιάς (enslavement).

Η μετάβαση από τη φαταλιστική, δυστοπική προσέγγιση των τεχνολογιών πρέπει να προκύψει μέσω δημοκρατικών διεργασιών. Ο Feenberg, ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, υποστηρίζει ότι η διαδικασία μετάβασης των τεχνολογικών μέσων από τον ντετερμινισμό στον εκδημοκρατισμό προϋποθέτει τη συμμετοχή των πολιτών. Η συλλογική κινητοποίηση και δράση θα αποτελεί τον μοχλό αλλαγής, ο οποίος, σε τελικό επίπεδο, θα αποτυπωθεί στην κείμενη νομοθεσία, κοινώς θα ενσωματωθεί στο αστικό νομικό σύστημα. Η διάσταση της άμεσης δημοκρατίας, απαλλαγμένης από τα γραφειοκρατικά γρανάζια και την αντιπροσωπευτική διαδικασία, είναι ξεκάθαρη στην προσέγγιση του φιλοσόφου. Όμως, ευκαίωο θα ήταν ο νόμος, δηλαδή η θεσμική νομιμοποίηση των αγώνων και των διεκδικήσεων των κινημάτων, να συμβαδίζει με τα τρέχοντα αιτήματα και να ανταποκρίνεται στις ελάχιστες κοινωνικές ανάγκες.

Σύμφωνα με στατιστικές έρευνες της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO), για το έτος του 2020, πάνω από το 1/3 των παιδιών, από τα πέντε έτη έως και τα δεκαεπτά, παγκοσμίως, αντί να βρίσκονται σε κάποια σχολική αίθουσα, βρίσκονται σε κάποιον χώρο εργασίας. Συγκεκριμένα, 160 εκατομμύρια παιδιά, 97 εκατομμύρια ανήλικα αγόρια και 63 εκατομμύρια ανήλικα κορίτσια, δηλαδή ένα στα δέκα παιδιά παγκοσμίως. Μάλιστα, υπολογίζεται ότι τα 79 εκατομμύρια συνολικά εργάζονται υπό ανασφαλείς και επικίνδυνες συνθήκες. Σε νομοθετικό επίπεδο, αν και το φαινόμενο της παιδικής εργασίας και εκμετάλλευσης υπήρχε σε εκτεταμένη κλίμακα, ήδη από τον 19^ο και 20^ο αιώνα, η ρητή απαγόρευση σε διεθνές επίπεδο ήρθε μόλις το 1971, με την, αριθμ. 138, Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (*Σύμβαση περί του κατώτατου ορίου ηλικίας εισόδου εις την απασχόληση και προσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας προς τα διατάξεις αυτής*) —και δη τα άρθρα 1 και 3, παρ. 1— και ενισχύθηκε με την, αριθμ. 182, Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (*Σύμβαση για την απαγόρευση των χειρότερων μορφών εργασίας των παιδιών και την άμεση δράση με σκοπό την εξάλειψή τους*), με χαρακτηριστική διάταξη την 7η παρ., 2 στ., α'. Η σύντομη αυτή νομοθετική ανασκόπηση σε διεθνές επίπεδο σκοπό έχει να φανερώσει, μέσω ενός υπαρκτού ιστορικού παραδείγματος, το οποίο επικαλείται και ο Feenberg στο βιβλίο του *Μεταξύ Λόγου και Εμπειρίας*, τον ρυθμό ρύθμισης και ενσωμάτωσης στα νομικά κείμενα κεντρικών κοινωνικών ζητημάτων, όπως αυτού της παιδικής εργασίας.

Η έκρηξη της Βιομηχανικής Επανάστασης οδήγησε πολλά μικρά παιδιά στην εργασία, υπό άθλιες συνθήκες, χωρίς οριζόμενο εργασιακό ωράριο και με ισχυρές αμοιβές. Τα παιδιά των εργατικών οικογενειών αποτελούσαν τον τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού, μία κοινωνική συνθήκη που ενσωματώθηκε στην τεχνολογία της εποχής ως τεχνικές προδιαγραφές, καθιστώντας όλη την παραγόμενη τεχνολογία τότε ως λειτουργική από παιδιά. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το εύστοχο παράδειγμα που δίνει ο Feenberg στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο αποτυπώνει γλαφυρά πως η τεχνολογική πρόοδος, ιδωμένη από ντετερμινιστική σκοπιά, επικαθορίστηκε από τους καπιταλιστικούς όρους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία και παραγωγή ειδικών μηχανών, προσαρμοσμένων στο σωματικό ανάστημα των παιδιών-εργατριών/εργατών (*P ouvriere/ouvrier de huitans*). Προς επίρρωση της συγκεκριμένης θέσης, αξίζει να μνημονευτεί η φράση του Karl Marx ότι *όσο περισσότερο επεκτείνεται ο καταμερισμός της εργασίας και η εφαρμογή των μηχανημάτων, τόσο περισσότερο επεκτείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών*.

Αναμφισβήτητα, η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει συμβάλει καθοριστικά στην ανάδειξη *αόρατων* ζητημάτων. Ειδικότερα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έδωσαν χώρο και φωνή σε πληθυσμιακές ομάδες που βρίσκονταν και βρίσκονται, λόγω της πατριαρχίας, στο περιθώριο της κοινωνίας. Το τέταρτο κύμα φεμινισμού έκανε αισθητή την παρουσία του μέσω των ενεργών λογαριασμών συλλογικότητων και ατόμων στα διάφορα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δεν είναι, άλλωστε, λίγες οι φορές που φεμινιστικές ομάδες οργάνωσαν συγκεντρώσεις και πορείες διαμαρτυρίας μέσω του διαδικτύου, με απώτερο σκοπό να προβληθούν τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις του κινήματος. Το πρόσφατο παράδειγμα της ιρανικής εξέγερσης, αρχικά των γυναικών και έπειτα συνόλου της ιρανικής κοινωνίας, λόγω των αυταρχικών νόμων —ειδικά για τον γυναικείο πληθυσμό, ο οποίος ζει σε πλήρες καθεστώς ανελευθερίας— αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα θετικής χρήσης των σύγχρονων μέσων. Από την άλλη πλευρά, την ίδια στιγμή, όπου τα μέσα συμβάλλουν και βοηθούν τις καταπιεσμένες ομάδες, παρατηρούμε τα απολυταρχικά καθεστώτα να προσπαθούν —και να επιτυγχάνουν— να φιμώσουν τις προσπάθειες αυτές, όπως στο Ιράν, όπου το καθεστώς έκοψε τη σύνδεση του λαού με τα μέσα και το διαδίκτυο γενικότερα.

Η τεχνολογία δύναται να αποτελέσει ένα δημοκρατικό εργαλείο, χαρακτηριστικό παράδειγμα η εξέγερση των Ιρανών γυναικών, η οποία γνωστοποιήθηκε και γιγαντώθηκε χάρη στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει του διαδικτύου. Η ενίσχυση αυτού του πεδίου δράσης προϋποθέτει την οργανωμένη πολιτικά ρύθμιση του νομοθετικού πλαισίου, η οποία θα μειώσει τους υφιστάμενους κινδύνους και δεν θα αλλοιώσει τη φύση της τεχνολογικής δύναμης. Η προώθηση δημοκρατικών αρχών, διά μέσω των σύγχρονων τεχνολογιών, όπως το διαδίκτυο ή τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην ανάπτυξη μηχανισμών, οι οποίοι θα ιδιάζουν σε θεσμούς άμεσης και συμπεριληπτικής δημοκρατίας. Όμως, θα πρέπει να ορισθεί ένα ασφαλές νομικό πλαίσιο, το οποίο θα αίρει τη μονοδιάστατη θέσμιση των κανόνων χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και θα περιορίζει τη συχνά απεριόριστη δράση των ιδιοκτητών που εφορμούν αυτών, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του ιδιοκτήτη της εφαρμογής X (πρώην Twitter), Elon Mask, ο οποίος μονομερώς διαμορφώνει τους όρους χρήσης, χωρίς, τόσο τα κράτη όσο και η Ευρωπαϊκή Ένωση, να παρεμβαίνουν δυναμικά στη διαμόρφωση ενός προστατευτικού πλέγματος για τις χρήστριες και τους χρήστες. Το τελευταίο διάστημα οι έλεγχοι των ευρωπαϊκών ρυθμιστικών αρχών —και δη του Επιτρόπου Προστασίας Δεδομένων (Data Protection Commissioner) της Ευρωπαϊκής Ένωσης—, με την υπόθεση *Meta Platforms και λοιποί* (META.O), καταδίκασαν την ιδιοκτήτρια εταιρία των κοινωνικών μέσων δικτύωσης *Facebook και Instagram* σε πρόστιμο ύψους 390 εκατομμυρίων ευρώ, για το καθεστώς των προσωποποιημένων διαφημίσεων, με αποτέλεσμα η

εταιρεία να προβεί σε αλλαγές του πλαισίου των διαφημίσεων για τις Ευρωπαϊκές χρήστριες και τους Ευρωπαίους χρήστες.